

Összefoglaló a Jogi érvek hétköznapi használata című 109439 számú projekt záróbeszámolójához

A Jogi érvek hétköznapi használata egy olyan jogtudatkutatás, amely az Európában szokásos survey módszerekkel történő attitűdkutatásoktól alapvetően tért el. Abból indultunk ki, hogy a joggal, normativitással kapcsolatos vélekedések az élettörténetekbe ágyazottak, ezért narratív életútinterjúk segítségével tártuk fel, hogy milyen szerepet játszhatnak a joggal kapcsolatos történetek az emberek életében. E megközelítésnek mind elméletileg, mind módszertanilag sajátos alapjai vannak, amelyek kevésbé ismertek a kontinentális jogi kultúrában és a hazai jogtudományban. Ezért nem tekinthetjük ismertnek ezeket az összefüggéseket. Az elkészült munka 20 szerzői ívben foglalta össze a jogtudat kutatásának új teoretikus alapjait, episztemológiai bázisát, módszertanát és az empirikus kutatásunk megállapításait. Kötetünk, amely a tervnek megfelelően az Eötvös Kiadónál jelenik meg, második részében az életútinterjúk két különböző módszerrel történő elemzését tartalmazza. Az első részében tematikus, második részben pedig esettanulmányokat közöltünk e módszer szabályainak megfelelően. Részletesebben foglalkoztunk azokkal az elméleti problémákkal, amelyek a jogtudat értelmezése körül az elmúlt évtizedekben kialakultak és igyekeztünk ezeket a hazai viszonyokkal szembesíteni.

Az elkészült kötet az alábbi tartalomjegyzékkel rendelkezik:

I. Rész 5

Elméleti és módszertani alapok	5
A kutatás elméleti háttere	5
I. A kérdés és a kor: a korszellem	5
II. A jogtudat új értelmezése	8
A helyzet megváltozása	8
Kulturális fordulat a jogtudományban	10
Kultúra, tudat, cselekvés - a jogtudatkutatás szociológiai alapjai	14
A jogtudatkutatás emberképe	22
A jog mint kulturális jelrendszer - jelentés előállítás és korlátai	25
Hétköznapi élet, a mindennapi kultúra és ellenállás	28
III. Az interpretatív jogtudatkutatás alapműve: Common Place of Law	34
IV. Jogtudatkutatások módszertani alapjai	42
A jogtudatkutatások ismeretelméleti alapjai: mi a jogtudat és hogyan ismerhető meg? Az interpretatív és pozitivisták hagyomány	42
V. Jogtudományi válaszok a fordulatokra	52
VI. Jogosultságok, a "jogok forradalma" vagy pusztán ígéret?	59
A joghasználat strukturális tényezői	59
A pereskedési hajlandóság tényezői	66
VII. Normaképződés és jogtudat	75
VIII. Posztkommunista jogi kultúra, régió, strukturális összefüggések	80
Felhasznált irodalom	87
A kutatás módszertana	95
I. Az élettörténetek kutatása	95
Identitás és narratíva: az élettörténetek kutatásának pszichológiai és filozófiai alapjai	101
Narratív életútinterjú és hermeneutikai eszerekrekonstrukció	110
II. A kutatás módszertana és menete	114
Felhasznált irodalom	118
II. Rész	122

Narratív elemzések a jogtudatról	122
I. Történelmi kontextus és jogtudat	122
Bevezetés	122
Elméleti keretek	123
2.1 Emlékezés, múlthoz való viszony	123
2.2 Kollektív trauma és jogtudat	124
2.3 Makrofolyamatok és stratégiák	125
2.4 Jogosultságigény és ellenállás	127
Elemzés	128
3.1 II. világháború	128
Ábel /1940/	128
Éva /1941/	129
3.2. Rákosi – korszak	132
Ábel /1940/	132
Éva /1941/	133
Iván /1924/	133
Ildikó /1945/	136
3.3 1956, a forradalom éve	138
Ábel /1940/	138
Éva /1940/	139
Iván /1924/	139
Ildikó /1945/	140
3.4 Kádár-korszak	141
Ábel /1940/	141
Éva /1941/	145
Iván /1924/	146
Ildikó /1945/	148
3.5 Rendszerváltás - napjaink	150
Ábel /1940/	150
Éva /1941/	151
Iván /1924/	151
Ildikó /1945/	152
Felhasznált irodalom	156
II. Sérülékeny identitások és jogtudat	158
1. Identitás, elismerés és egyenlőtlenség	160
1.1. Sérülékeny identitás	160
1.2. Elismerés, identitáspolitiká és egyenlőtlenség	161
1.3. Az identitás és a jog kapcsolata	165
1.4. Sérülékeny identitáselemek és a jogtudat	166
2. Társadalmi nemek és jog	167
2.1. Elméleti alapok	167
2.2. Párkapcsolatok: együttélés, házasság, válás	172
2.3. Zaklatás: szexizmus az munkában és oktatásban	182
2.4. Gyerekek: reprodukciós jogok és gondoskodás	187
3. Összegzés, következtetések	193
Felhasznált irodalom	195
III. Munkahelyi jogtudat és „munkásmagatartások”	197
1. Elméleti és módszertani bevezetés	197

2. Jogtalanság, igazságtalanság, méltánytalanság percepciója	201
Panaszolt méltánytalanságok	201
3. Jogérvényesítés vagy annak hiánya	210
Tiltakozás (Voice)	210
Beletörődés, feladás	214
Hűség (loyalty) stratégiák	220
„Against the law” magatartások	222
Kollektív érdekérvényesítés	225
5. Következtetések	234
Felhasznált irodalom:	237
III. Esettanulmányok	239
1. „... szóval nem rökönyödtem meg“	239
A fogyatékossgal és joggal kapcsolatos stratégiák sokfélesége egy életútban	239
A megélt élet	241
Az elmesélt élettörténet	250
Összegzés, következtetések	263
2. Jolán története	269
A megélt élet	269
Az elbeszélt élet	272
A munka változó (?) világa	284
A munkával kapcsolatos igazságosság és méltányosság képzetei két élettörténetben	284
István története	285
„mindenki azt érzi a végén hogy tulajdonképpen az egésznek semmi értelme nem volt -- csak annyi, hogy -ő- hogy nem haltunk éhen“	285
A megélt élettörténet	285
Elbeszélt élettörténet	291
Az igazságossághoz, méltányossághoz és a joghoz való viszony	316
Andris története	320
A biográfia elemzése	321
Miskolcra Budapestre – Andris megélt életútja	321
Elbeszélt élettörténet	327
„Az élettörténetem. Legyen a szakmai, jó.”	327
Andris gyermekkor	327
Andris szakmai karrierje	330
A szakmában tapasztalt igazságtalanságokról	332
„...mivel ebből diplomázott...” – A diplomások érdeme kontra érdemtelenége	333
A vesztes nyertes – A jogot használó Andris	339
Felhasznált irodalom	340

A tartalomjegyzékből látszik, hogy jelentős munkát fektettünk mind az elméleti megalapozásba, mind a módszertani tisztázásba mielőtt a narratív életútinterjúkat elemezni kezdtük volna. Folyamatos volt a párbeszéd az elméleti megállapítások és az empirikus munka előkészítése, majd végzése között.

Az alábbi összefoglalóban a jogtudatkutatás elméleti jelentőségét és kutatásunk empirikus részének paramétereit közöljük.

I.

Úgy gondoljuk, hogy a jogtudat kutatásának programja, a téma lehetséges problémafelvetései lehetőséget adnak egyfajta kordiagnózisra. Olyan terep ez, amelyben több, általában egymástól elválasztva kezelt kérdés kerülhet egymás mellé. Mozdósítja az egyéni attitűdök és a viselkedés kapcsolatát, az állam és állampolgár viszonyának és a bizalom csökkenésének problémáit, a demokrácia és jogállam társadalmi támogatottságának kérdését, válaszokat keres a normakövetés mechanizmusaira vonatkozóan. Értékek, ideák, ideológiák, valamint intézmények és viselkedések egymáshoz való viszonyáról számtalan elszórt értékelés van. A demokratikus és jogállami hagyományok gyengesége, a kulturális alapok hiánya vagy a politikai, állami, jogi struktúrák intézményes hibái gyakran szolgáltatnak a kor helyi jelenségeire kész válaszokat, miközben vajmi keveset tudunk a tényleges társadalmi folyamatokról, sem a társadalmi cselekvés mély kulturális elemzése, sem az intézmények átfogó analízise nem áll ezek mögött az értékelő kijelentések mögött.

A korszellem több szempontból is érdekes számunkra. Egyrészt, mint vonzalmak és értékek közössége, közös viszonyulások rendszere, jellemző gondolatok és véleményáramlatok, életutak és történetek összessége. Ebben az értelemben az időben való elhelyezkedés értelmezési keretet ad az élmények, beállítódások, viselkedésmódok számára, megfoghatóvá teszi az események tudatformáló hatását. Empirikus jogtudatkutatás nincs a kortársak élményeinek, joggal kapcsolatos viszonyulásainak értelmezése nélkül. Másrészt a megközelítés tárgya, módszere és a mozgósított fogalmak, elméletek a korszak jellemző vagy jellemzőnek gondolt diagnosztikai eszközei. A tárgy kiválasztása, a problematizálás, a tudományos megközelítés módszerei, különösen a társadalmi valóság értelmezése a korra jellemző. Ebben a tanulmányban megpróbáljuk arra tekintettel felvázolni a jogtudat kutatásának általunk választott kiindulópontjait, hogy érthetővé váljon, hogy mi a jelentősége ma a jogtudat kérdésének és hogyan lehet megtudni valamit erről a társadalmi jelenségről.

A realizmus hagyományos megközelítésétől eltérő jogtudat-értelmezés, ahogyan azt ebben a kutatásban megközelítettük, és lentebb bemutatjuk, konstitutív jellegű, kulturális megközelítésű, kutatási terepe a hétköznapi élet. Miért változott meg a jog működése számára jelentős tudományos fogalom és megközelítésmód?

Legáltalánosabb szinten azért, mert a társadalom és jog, valamint viszonyuk alakult át. A társadalom képzetét hosszú ideig a megismerhető és kormányozható történelmi szubjektum képe határozta meg, amely a huszadik század végére felbomlott. Természetes módon kapcsolódott ehhez a képzethez a társadalomtudományi megismerés klasszikus módja, a tudáselőállítás empirikus, objektivista, pozitivistá episztemológiája. A társadalom irányítása, igazgatása, a racionális kezelés eszközrendszereinek kidolgozása a társadalommal foglalkozó tudományterületeket politikailag is jelentőssé tette. A jogtudat kutatásában ezt a fordulatot a 60-as évektől kezdve kiábrándító és korlátozott érvényességű eredmények is stimulálták. A jog ismerete és a joggal kapcsolatos attitűdök, valamint makrotársadalmi állapotok, státuszok közötti viszony nagyon kevés stabilitást mutat, vékony teoretikus megállapításokhoz vezetett. De a viszonylagos tudományos kudarcnál nagyobb jelentősége van annak a tényezőnek hogy a társadalom-felfogás változott alapvetően: nem lehet úgy tekinteni a társadalomra, mint autonómiával rendelkező szabályozási tárgyra és ennek metodológiai következményei vannak, így érthető a kvalitatív fordulat is. A hétköznapi élet, személyes identitások és narratívák felé fordulás kiszabadította a jog szociológiai elemzését az intézmények és hatékonyság kalodájából. A jog olyan kulturális produktum, a kultúra olyan része, amely a gondolkodásmódot, identitást, valóságképet sok más tényező hatása mellett befolyásolni képes. A mindennapi kultúra, média, a sportesemények, amelyek a szabályszegés intézményesített

formáit, a *fair* magatartás példáit egyaránt könnyen fogyasztható és gyakran torzított formában jelenítik meg, meghatározó hatással vannak a joghoz való viszonyra.

Pontosabb tehát azt állítani, hogy a jog diszkurzív, hatalommal telített és jelentéseket előállító kulturális rendszer. Ez a felfogás vált a jogtudatkutatások, köztük Ewick és Silbey paradigma-teremtő kutatásának kiindulópontjává.¹ Ennek talaján feltételezték a hegemónikus, illetve ellen-hegemónikus hatást vagy a jog olyan helyeken való megjelenését, ahol formálisan nem jogként tűnik fel, vagy éppen hiányzik. A jogi szabályozás hiánya, a nem szabályozás hatalmi szelektivitása ugyanennek a kulturális valóságnak a része. Ha a jog nem működik valamely területen, valamilyen sérelemre képtelen reagálni, az érintettek nem értelmezik a jog használhatóságát, félrehúzódnak előle, nem észlelik jogkérdésként sérelmeiket, az is a jogi valóság szerves része.

A jog kulturalista kutatásai elvetették a jog absztrakt elemzését, a jogra, annak konstitutív természetét hangsúlyozva, mint a társadalmi konfliktusok alakítható terére, vagy az abban szereplők erőforrásaira tekint. A professzionális működtetés helyett a populáris használatra koncentrált.² Például arra, hogy mi a jog szerepe egyének és közösségek önértelmezésében, identitás-alkotásában. Milyen érvek, döntések, történetek, szimbólumok játszanak szerepet ebben a folyamatban, hogyan alakul ki az állampolgári identitás (például alkotmányos patriotizmus)? Az egyének, közösségek hogyan tudnak részt venni a jogról szóló diskurzusokban, milyen formában őrződnek meg a tapasztalatok?

A 20. század végére a tudás termeléséről szóló tudások megváltoztak: meggyengült az a felfogás, amely egy kitüntetett társadalmi csoport sajátjának tekintette ezt a folyamatot. Mindenki részt vesz benne, de a részvétel lehetőségei, intenzitása, hatása egyenlőtlen. A jogtudat kutatásában ez úgy fogalmazható meg, hogy a jog működésére, állapotaira vonatkozó kognitív és emocionális tudati elemek alkotják a jogtudatot; ebben az alkotási folyamatban egyenlőtlen pozíciók vannak, a jogtól távolmaradás, elkerülés vagy a narratív beemelés, beépítés differenciált, hatalmi különbségeket tartalmaz.

A tudás, tudat ilyen felfogása az etnografikus szemlélethez hasonlóan a helyire, a partikuláris környezetre koncentrált: a küzdelmek a pozíciókért, autonómiáért, a definíciókért, meghatározásokért, a domináns véleményért, fogalmakért konkrét ügyekben, szervezetekben, lokális közösségekben, konfliktusokban zajlanak. Ez a kutatási program lényegében lemond a tudás mannheimi paradigmájáról, a társadalmi tényezőknek, a léthelyzetnek a tudattal való összekapcsolásáról. Visszatér a Znaniecki-féle mikroszintű fókusz, a makro-modellek és strukturális magyarázatok dominanciája után. A kultúra szociológiájára támaszkodó társadalmi tudat vizsgálatok a tudat, tudás komplex kulturális mintákba ágyazódását feltételezik a nehezen körvonalazható társadalmi helyzet helyett. Többféle tudástermelés, párhuzamos területek, például laikus, hétköznapi helyzetek is érdekessé válnak, ahogy a tudás megjelenésének formája, változásának dinamikája, az átadás folyamatai, a média hatásai, a kollektív memória, az intézményesített és személyes emlékezet kérdései is.

A történetek létrehozatalának sajátosságai, a történetekben testet öltő személyes és kollektív emlékezet kapcsolata, az intézményes emlékezet-projektek, kánonok hatásai, bizonyos tudás-rendszerek hatalom-telítettsége, intézményes beágyazottsága illetve autonómiája az új

1 EWICK, Patricia - SILBEY, Susan, S.: *The Common Place of Law. Stories from Everyday Life*. The University of Chicago Press, 1998.

2 KAHN, Paul W.: Freedom, Autonomy, and the Cultural Study of Law, *Yale Law School Faculty Scholarship Series*, Paper 327, 2001

tudáselméletek és kutatások alapvető tematikái. A jogtudat kutatása szempontjából a különböző egyenlőtlenségek, habitus, megkülönböztetések, identitások megjelenítése, kommunikációja, hétköznapi életbe ágyazottsága érdemel figyelmet. Jelen kutatásunkban is érzékelhetővé vált például az elnyomott csoportok nézőpontjainak értelmezhetetlensége a domináns kulturális térben, a sérelmek természetesként való elmesélése, elfogadása, távoltartása a jogi kezeléstől.

A jogtudatkutatások új generációja a hétköznapi, szokásos cselekvésekhez kapcsolt tudáselemeket nem hagyja figyelmen kívül. Alapvető kérdéssé vált, hogy a hétköznapi tudások hogyan vesznek figyelembe vagy utasítják el a domináns, uralkodó értelmezéseket, az élettörténetek konstruálása miként kapcsolódik a kulturális sémákhoz, az ideologikus elemek milyen kapcsolatban vannak a hétköznapi értelmezéssel. E kérdések tisztázásához és a jogtudat problémájához kapcsolódás megértéséhez Ann Swidler fogalmait vesszük igénybe. Egy kulturalista alapokon álló kutatás számára fontos kérdés lehet, hogy miként jelenik meg a régi értékvilág, vélemény- és attitűdrendszer, milyen különbségek vannak az újhoz való adaptáció, az új minták tanulása során, kiknek jelent nagyobb költséget vagy akadályozott az új tanulása? Hogyan maradnak fenn a régiek, milyen mintái vannak az ellenállásnak. Hogyan válik mindennapivá, természetessé az ideológia által támogatott magatartási minta, kulturális készlet? Jogtudatkutatásunk során, az interjúk elemzésekor az volt a benyomásunk, hogy az újhoz való alkalmazkodás kihívása állandó, a nem megállapodott élethelyzet a megszokott. Az ideológiai, külső kulturális minták azonban bizonytalanok, sikertelenek. A piacgazdaság, demokrácia, joguralom hivatalosan támogatott rendszerei és értékvilága konfliktusos viszonyba kerülnek a régiekkel és a mindennapi tapasztalattal. A joggal kapcsolatos kulturális minták pedig kifejezetten távoliak, idegenek, mindennapivá válásuk érzékelhetetlen. A jog uralma, a jog hivatalos igazságelvei nem képesek aktivizálódni a mindennapi élet problémáinak megoldásakor, a történetekbe ágyazott konfliktusokban, sérelmek során nem merülnek fel univerzális megoldási mintaként.

A változások értelmezése a kultúra és cselekvés viszonyában újabb kérdéseket vet fel: miért van nagyfokú kontinuitás a viselkedési és kulturális mintázatokban jelentős strukturális átalakulások után? Hogyan maradnak fenn hagyományos szokásrendszerek új körülmények között? Szokásos érv, hogy a kultúra nehezen, lassabban változik, mégis gyakran játszik fontos szerepet gyors társadalmi változásokban, tehát nem azonosítható a stabilitás biztosításával.³ A kultúra, mint eszközkészlet egyszerre sokféle, akár ellentmondásos, nem homogén cselekvési tartalmakat is mozgósíthat. Az emberek fejében sokkal több van, mint amit használnak, egyszerre tartanak fenn különféle, nem homogén, ellentmondásos, össze nem illesztett tartalmakat.⁴ A kontextustól függően válogatódhatnak ki a megfelelő cselekvési válaszok, egyéni és kollektív szinten is, tehát a kulturális magyarázat a kultúra által támogatott cselekvési repertoár leírását célozza, illetve annak magyarázatát kísérli meg, hogy a lehetőségek közötti választások milyen mintákba rendeződnek, van-e valamilyen logika, illetve az intézmények milyen szerepet játszanak.⁵ A cselekvési készleteinkben sokféle megoldási eszköz áll rendelkezésre, hogy betöltse az intézmények által üresen hagyott tereket. Ezek a készletek a múltban rögzültek, az átmenetiség, jelentős intézményi változások bizonytalanságokat gerjesztenek, kihívják a cselekvési készletek szokásos logikáit. Ezek az átmeneti időszakok átrendezik a kognitív sémákat, az időészlelést és a narratívákat. A mozgásban

³ SWIDLER, Ann: Culture in Action: Symbols and Strategies, *American Sociological Review*, 1986 (51), 273-286

⁴ "like a library that hold more books than any one person could ever read"

⁵ SWIDLER, Ann: Cultural Repertoires and Cultural Logics: Can They Be Reconciled?, *COMPARATIVE AND HISTORICAL SOCIOLOGY NEWSLETTER*, 2002 winter

lévő helyzetek, kulturális eszközök képlékenységet, ideiglenességet, rögzíthetlenséget mutatnak, sőt az átmeneti állapot válik normálissá. A liminális, közties helyzetben a hétköznapi rendjét rögzítő osztályozási rendszerek, kategóriák elhomályosodnak, érvényüket veszítik, a helyzet antistrukturális természetűvé válik.

Patricia Ewick és Susan Silbey 1998-ban adták közre kutatási eredményeiket *The Common Place of Law* c. munkájukban.⁶ A könyv bevezető fejezetében tisztázzák a kutatásban használt jogfogalom sajátosságait.

A kutatás célja a jog társadalmi konstrukciójának, mint folyamatnak a megismerése; elszakadva a hivatalos jog fogalmától, azoknak az alulról felfelé ható (bottom-up) folyamatoknak a feltárása, amelyek a jogi cselekvést praktikus értelemmel töltik meg. Ez a megközelítés, éppúgy, ahogy annak idején Ehrlich „élő jog” fogalma, beleütközik abba a kérdésbe, hogy ha nem azonosítja a hivatalos normákkal a jogot, hogyan képes azt más, a társadalmi együttélést szabályozó normáktól elhatárolni? A válasza egy jogpozitivizmuson (vagy formalizmuson) iskolázott jogász ma éppúgy felszisszenhet, mint Ehrlich szavaira Kelsen annak idején: *„Annak érdekében, hogy megismerjük a jogot a formális jogi környezetén kívül, el kell viselnünk némi fogalmi homályosságot (conceptual murkiness).”*⁷

Ez, ahogy fentebb már szerepelt, a cselekvők hétköznapi fogalmainak használatát, átvételét jelenti. Annak érdekében, hogy a jogot, ami mégiscsak a hivatalos joghoz kötődő fogalom, megkülönböztessék ettől a diffúz, mindent átható, ám többnyire láthatatlan és háttérbe húzó „jogiasságtól”, különbséget tesznek law és legality között. A legality leginkább úgy közelíthető, mint *„a különböző helyeken, többek között, de nem kizárólagosan a hivatalos intézményekben is megjelenő társadalmi élet emergens struktúrája. Úgy működik, mint egy értelmezési keret, és egy forráskészlet, amelynek segítségével és amelyen keresztül a társadalmi életet (benne a jogot is) konstituáljuk.”*⁸

A jogtudat értelmezésekor tisztázni kell az ismeretelméleti összefüggéseket, válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy mit tekintünk jogtudatnak, és milyen módszerrel tartjuk megismerhetőnek. Az episztemológiai reflexió egyrészt ahhoz szükséges, hogy a kutatási kérdéseket, az ahhoz tartozó teoretikus és metodológiai összefüggéseket a releváns tudományos paradigma keretei között értelmezni tudjuk. Másrészt azért is fontos, hogy kapcsolatba tudjuk hozni a kor kihívásaival, válaszolni tudjunk arra a kérdésre, hogy mi a kutatási relevanciája, tétje az adott történeti, társadalmi kontextusban. Az ismeretelméleti alapok nyilvánvalóvá tételével tisztázható, hogy milyen kérdésekre kell válaszolni, mi számít releváns szempontnak, mit várunk a kutatástól, mire keresünk válaszokat.

Ha elfogadjuk ezt a szemléleti keretet, kutatási hagyományt, akkor a valóságra vonatkozó konstrukciók egyenértékűségét is el kell fogadnunk, nincs kitüntetett pozíció. E semlegesség azonban nem jelenti a kritika lehetetlenségét. Beszélhetünk-e hamis tudatról, bírálhatjuk-e az ideológikus gondolkodásmódot, a hegemoniát? Susan Silbey a narratív jogtudat fogalmának megalkotásakor a hagyományos hegemonia fogalmából indult ki: azt tekintette hegemonikusnak, ami természetessé, magától értetődővé vált a hétköznapi cselekvések során, a hétköznapi tudatban. Az ideológia az artikulált jelentések világa, a joggal kapcsolatos explicit jelentések, értelmezések, elvárások rendszere. A jogkövetés és az ellenállás, az ellenhegemonikus narrációk mintázatainak

⁶ EWICK, Patricia - SILBEY, Susan, S.: *The Common Place of Law. Stories from Everyday Life*, The University of Chicago Press, 1998

⁷ EWICK-SILBEY: *The Common Place...*, 20. o.

⁸ EWICK-SILBEY: *The Common Place...*, 23. o.

leírása a jogtudat megértésének döntő elemévé vált.⁹ A kritikai hagyomány nem idegen a konstruktivista jogtudományi kutatásoktól sem. Azok a jogtudományi kutatások, amelyekre ebben a műben hivatkozunk és amelyeket jogtudatkutatásunk előzményeinek tekintünk a fenomenológia és a kritikai hagyomány örökösei.¹⁰

A konstruktivizmus fordulata után az interpretatív szemlélet a magyarázattal a megértést, az objektív tényekkel pedig a szubjektív jelentéseket állítja szembe. Az interpretációk természetüknél fogva szubjektívek és kulturálisan, történetileg beágyazottak. A társadalomtudományok objektivizmusával kapcsolatos kritikák egy része szerint jelentős, egy-egy korszakra jellemző kutatási tárgyat a tudomány maga állít elő, sajátos érdekrendszereknek megfelelően. A közvélemény mérése tipikus példája annak, amikor a politikai rendszer igényeit (a választói akarat előrejelzése és befolyásolása) a tudomány egy kutatási eszköz által definiált tárggyal elégíti ki. E valóságkonstruálási folyamat hosszú története során a megkérdoztettek el is sajátították, hogy van véleményük, megtanulták a helyes válaszadási mintázatokat és ezzel maguk is alakítják a kutatási tárgyat. A tudomány konstruált fogalmai visszahatnak a valóságra, vagyis az értelmező fogalmak alapot szolgáltatnak a cselekvők önértelmezései számára, a fogalmi megkülönböztetések és a cselekvés dinamikus kölcsönviszonyba kerülhetnek. Például az alacsony jogismeret, a jogkerülő magatartás, a kiskapuk keresése közkeletű megállapítások, amelyek mint hétköznapi értelmezések képesek befolyásolni az önértelmezést és a joghoz való viszonyt és a viselkedést is. Nem csak a jog, hanem a jogról szóló tudományos tudás is része a valóság-konstruálásnak, világkép-adásnak. Annyit tehetünk, hogy tudatosítjuk, számolunk a tudomány valóság-befolyásoló hatásaival.

Több jelentős változás eredményeként állt elő az a helyzet, hogy a jogtudatkutatások elmozdultak a jogkövetés makroszociológiai feltételeit vizsgáló szemléletmódtól. Ezeket a változásokat az egyszerűség kedvéért fordulatként jelöljük az ezeket tárgyaló irodalom domináns szóhasználatának megfelelően. Így csaknem egyszerre, de legalábbis egymás hatásait erősítve érzékelhető egy módszertani kvalitatív fordulat, egy kulturalista fordulat és egy konstruktivista, interpretatív fordulat. Sajátos előzményeik és történetük feltárása nélkül is világos, hogy a jogtudat kutatásának elmélete, fogalmi rendszere és módszertana ezek következtében jelentősen átalakult. A tudásrendszerek átalakulása, az érvényes tudás ideájának módosulása mögött társadalmi változások állnak. Az életvilágok pluralizálódása, az individualizálódás, a milliők, életstílusok diverzifikálódása megnövelte a jelentőségét a személyes, időleges, helyi történeteknek. A nagy narratívák felbomlása és a társadalmi folyamatok felgyorsulása gyengítette a makroszempon-tú deduktív logikákat és érdekessé tette a szubjektív jelentések, mindennapi gyakorlatok, diskurzusok világát. Megrendült a hit az objektív nagy tudományban, új szabályok szerint empirikusan megalapozott állítások csak szubjektumhoz, helyzethez kötöten tehetők.

A kvalitatív módszerek, az anti-naturalista, anti-redukcionista episztemológia, az interpretatív leírások szemben állnak a törvénykereső, kauzális összefüggésekre koncentráló empirizmussal. A konstruktivista fordulat abban áll, hogy a társadalmi élet lényegét éppen a cselekvő szubjektum perspektívájából ragadja meg. Az empirizmus törvénykereső (nomologikus) ideálja szerint az elmélet általános kijelentések sorozata, amelyek a jelenségek jól meghatározható csoportját magyarázzák, sőt ezek alapján előrejelzések is megfogalmazhatók. Az elméleti kijelentések deduktív természetűek, logikailag egységes szerkezetűek és tesztelhető hipotézisekké alakíthatók,

⁹ EWICK, Patricia - SILBEY, Susan: Narrating Social Structure: Stories of Resistance to Legal Authority, *American Journal of Sociology*, 2003 (108), 1328-72.

¹⁰ MERTZ, Elisabeth: Conclusion: A New Social Constructionism for Sociolegal Studies, *Law & Society Review*, 1994 (28), 1243-1265.

amelyek szisztematikus megfigyelésekkel igazolhatók vagy cáfolhatók.¹¹ Ezzel nem zárható ki, hogy módszertanilag megalapozott módon valójában nem létező tárgyakat állítson elő, hiszen e hagyomány legfőbb célja, hogy az objektív igazságot derítse fel, a közvetlenül nem megfigyelhető struktúrákat, okokat tárja fel. A cselekvők értelmezését középpontba állító szemlélet lemond az ilyen típusú objektivitásról és igazságkeresésről, a társadalmi valóság szubjektív és sokféle. Az igazán megértő szociológia a cselekvő világmegértését igyekszik megragadni a köznapi gondolkodás szintjén. Ehhez az igényhez leginkább egy sűrű leírás illik: annak a környezetnek, kultúrának a leírása, amelybe a cselekvő és cselekvése beágyazott és a cselekvő saját nyelvén, fogalmaival, értelemadásával közelíthető. Tehát az interpretatív kutatás szolgálatába állított módszerek kiindulópontja, hogy a cselekvő tapasztalat-értelmezéseihez jusson hozzá, a köznapi gondolkodást tárja fel, autentikus megjelenítést biztosítson, a történetileg és kulturálisan meghatározott tudás létrehozásának folyamatáról és tartalmáról tudósítson.

Tévedés, hogy ebből nem következik semmilyen lehetőség általános megállapítások megfogalmazására a kultúráról, társadalmi csoportról, amelynek a cselekvő részese. A tudás történeti és kulturális beágyazottsága azt is jelenti, hogy az egyén autentikus tapasztalata közösen osztott jelentéseken alapul, a különböző szubjektív megélések stabil társadalmi világra épülnek.¹² Nem lehet az objektivitás a cél, hanem a *hitelesség*: az interpretáció azoknak az interakcióknak, jelentésadásoknak az ábrázolása, amelyekben az én megalkotása történik. Problémát jelenthet, de legalábbis bonyolult feladat mások, idegen emberek képzeiteit, világértelmezéseit, jelentés-adási folyamatait megérteni. Ehhez le kell mondani arról az illúzióról, hogy az igaz és racionális független lenne a kultúrától és nyelvtől. Még az elemi logikai szabályok és következtetések is környezet-függő módon működnek, kutatóként kívülről nem kényszeríthetjük rá alanyainkra tőlük idegen értelmezéseket, megértésünk korlátozottságát csak jóhiszeműséggel (elfogadással) ellensúlyozhatjuk.

A kvalitatív kutatások éppen az egyéni tapasztalatok feltárásával gazdagítják az elmélet-alkotást. De eltekintenek az érvényesség, megbízhatóság és általánosítás követelményeitől. Ebben rokon szemléleti, elméleti keretek állnak rendelkezésre: konstruktivizmus, fenomenológia, etnometodológia, szimbolikus interakcionizmus. Mindegyik valamilyen módon a mindennapi élet jelentésadási folyamataira, a hétköznapi tudásokra koncentrálnak, arra, hogy miként jön létre a tapasztalat és a jelentés. Ez szükségképpen értéktelített, a szubjektív, a partikulárisra, szituatívra fókuszál. Ebből azonban nem következik az elméletalkotásról való lemondás, a jelentésadási folyamatok tipizálása, más helyzetekre való alkalmazása. Mielőtt a következő fejezetben saját jogtudat-kutatásunk tapasztalataival konkretizálnánk e módszertani fejtegetéseket, a jogtudományon, pontosabban a jog szociológiai kutatásán belül megfogalmazott dilemmákat, vitákat és kísérleteket foglaljuk össze.

II.

A cselekvő megértésének, mint a kutatás céljának, az interpretatív keretnek az elfogadása segít a megfelelő módszer megtalálásában, de számos választási lehetőséget hagy meg a kutatónak mind az adatgyűjtés, mind a kapott empiria feldolgása tekintetében. Ebben a kutatásban abból a módszertani alapvetésből indultunk ki, hogy a cselekvők megértését a beavatkozást a lehetőségekhez képest leginkább elkerülő adatgyűjtési módszerek és a Némedi által emlegetett, „fenomenológián iskolázott” elemzési módszerek szolgálják leginkább.

¹¹ RISJORD, Mark: *Philosophy of Social Science: A Contemporary Introduction*, Routledge, 2014

¹² Schütz terminológiájával a köznapi tudásnak interszubjektív jellege van.

Lányi az „élettörténeti módszer” tudománytörténeti előzményeit a chicagói iskolára vezeti vissza,¹³ Thomas és Znaniecki híres, lengyel bevándorlókat vizsgáló kutatására (Thomas–Znaniecki 2002–2004).¹⁴ Thomas és Znaniecki azt vallották, hogy „az egyéni élettörténet [...] a legtökéletesebb szociológiai nyersanyag”.¹⁵ Kutatásukban az élettörténeteket személyes dokumentumokon (önéletrészek, családi levelezések sorozatai), illetve harmadik személyek beszámolóin (*third person account*) keresztül igyekeztek feltárni. Ahogyan Kiss Zsuzsanna fogalmaz:

A személyes források (*personal documents*) felhasználása fordulatot hozott a szociológiai kutatás történetében. Alkalmazásukkal Thomas és Znaniecki olyan hagyományt teremtett, amely nem csak a szociológiában, de más tudományokban is meghatározóvá vált, s különösen az utóbbi évtizedben, amikor a kvalitatív módszerek hatására az egyén és a ’narratíva’ egyre inkább az érdeklődés homlokterébe kerül, állandó hivatkozási alappá lett.¹⁶

Az előzmények között szokás még antropológiai kutatásokra hivatkozni, illetve megemlékezni Oscar Lewis *Sanchez gyermekei* c. művéről,¹⁷ amely egy Mexico Cityben élő szegény családot mutatott be a családtagok saját elbeszélésén keresztül.

A narratíváknak központi szerepet tulajdonító vizsgálódások között az élettörténet kutatására építő szociológiai, szociálpszichológiai vizsgálatok csak az egyik irányzatot képviselik. A narratívákkal, történetekkel és az élettörténetekkel kapcsolatban is számos különböző felfogás létezik abban a tekintetben is, hogy hogyan tárhatóak fel történetek, hogyan ismerhető meg egy személy élettörténete, ahogy az is vitatott, hogy mi az élettörténetek feldolgozásának helyes célja és ennek megfelelő módja, vagyis, hogy mit tudhatunk meg az élettörténetekből.

Az első kérdés arra vonatkozik, hogy a rendelkezésünkre álló technikák (dokumentumelemzés, mélyinterjú, fókuszcsoporthoz, narratív interjú, életútinterjú) közül melyik, milyen formában alkalmas leginkább az élettörténet feltárására. Az előbbi kérdésre adott válasz alapján egyrészt felmerül a dokumentumokra alapozott élettörténet-rekonstrukció lehetősége (önéletrészek, naplók, levelek, egyéb családi vagy levéltári anyagok elemzése), illetve az interjú, mint technika alkalmazása. Az interjú módszere tekintetében a strukturáltság szintén fontos választóvonal egyes kutatások között.

Másrészt a feldolgozás során felmerülnek kvantifikáló törekvések, amelyek az interjúk szövegének tartalomelemzésén alapulnak. Számunkra azért is kiemelten fontos ennek bemutatása, mert a jogtudat kutatásában eddig alkalmazott, a jelen kutatáshoz hasonló kérdéseket vizsgáló külföldi kvalitatív vizsgálatok is ebben a gondolati körben mozogtak az elemzés során.¹⁸

¹³ LÁNYI: Élettörténet ...

¹⁴ THOMAS, W. I.–ZNANIECKI, F.: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. I–VI. kötet. Budapest: Új Mandátum, 2002–2004.

A kutatás alap gondolata volt a cselekvők élettörténetén keresztül való megértés: „Egy társadalmi intézményt csak akkor érthetünk meg a maga teljességében, ha nem pusztán a struktúráját tanulmányozzuk, hanem azt is elemezzük, hogyan jelenik meg az intézmény a csoport tagjainak személyes tapasztalataiban, és nyomon követjük, hogyan hat az életükre.” (THOMAS–ZNANIECKI: *A lengyel paraszt ...* VI. kötet, 10. o.)

¹⁵ THOMAS–ZNANIECKI: *A lengyel paraszt ...* I. köt., 10. o.

¹⁶ KISS Zsuzsanna: *A lengyel paraszt Magyarországon. Szociológiai Szemle*, (2004) 4. sz., 134. o.

¹⁷ LEWIS, Oscar: *Sanchez gyermekei*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1968.

¹⁸ Id. EWICK-SILBEY: *The Common Place ...*, Appendix A

Azok a kutatások, amelyek a kvalitatív adatgyűjtést kvantitatív elemzéssel ötvözik, már az adatfelvétel során is a kutatói szempontok rendszerén szűrik át az adatokat. Ez a megközelítés könnyebben elfogadtatható, így a kutató némi „elhajlás” után visszasimul a technikai paradigma biztonságos főáramába. Álláspontunk szerint ezek a kutatások nemhogy nem egyesítik, hanem éppen hogy elveszítik mindkét megközelítés lehetséges eredményeit. A technikai paradigma alkalmas módszereket nyújt a jelenségek leírására, számbavételére, együttjárások felfedezésére. A strukturált interjú olyan puha kérdőívnek tekinthető, amely csupa nyitott kérdésből áll, ebben az értelemben a strukturált interjú és a tartalomelemzésre (a szövegek a kutatók által fontosnak ítélt tartalmi elemeinek kódolásán alapuló feldolgozására) épülő elemzés egymással konzisztens adatgyűjtési és feldolgozási módszerek, ám lényegében nem haladják meg, csupán némiképp felpuhítják a „kemény” kvantitatív vizsgálatokat. Az interjúer kérdéseitől megtisztított szöveg roppant erős hatására és megvilágító erejére olyan kutatók is felhívják a figyelmet, akik az adatgyűjtés során a kutató által többé-kevésbé strukturált interjúzási technikát alkalmazzák. Az élettörténet mint empirikus anyag elemzésének módja és célja számos elgondolkodtató kérdést vet fel. A László János által hirdetett tudományos narratív pszichológia programja éppen azt célozza, hogy az élettörténetekből, mint teljesen egyedi, kvalitatív forrásokból hogyan lehet olyan módon kinyerni adatokat (leginkább a tartalomelemzés által ihletett módon), amely azokat kvantifikálja, és a faktoranalízishez hasonló módon állapít meg mintázatokat az „anyagban”.

Az *oral history*-irány arra törekszik, hogy ezt a közösen megélt valóságok az élettörténetek totalitásának, magába zártságának feltörésével nyert darabokból építse fel. Roppant szemléletes Ehmann azon megállapítása, hogy ha pusztán a tematikus csoportosítás és általánosítás eszközével élünk, akkor tartalmatlan és semmitmondó képhez jutunk. „A végeredmény ugyanolyan elmosódó, mint amikor sok-sok arcot egymásra fényképezünk.”¹⁹ Ehmann ennek a problémának a feloldására Mérei nyomán a közös, de nem együttes élmény fogalmának használatát és a közös élményvilág, mint elemzési egység bevezetését javasolja. Ez azt jelenti, hogy a narratívumok közös csomópontjait jelentő élmények köré épül fel az elemzés, vagyis az egyes interjúkból adódó információk, elemek egy-egy közös, de nem együttesen megélt élmény darabkáját adják, egy élményvilágot építve, így minden mozaikdarabka tovább árnyalja, mélyíti a képet ahelyett, hogy elmosná annak kontúrjait. A konkrét elemzés szintjén ez azt jelenti, hogy az interjúk elemzésével az adott élményre vonatkozó mondatcsokokat kapunk, amelyek együttesen rajzolják ki az élményt.

Az élettörténetek elemzésében van olyan irányzat, amely elzárkózik az ilyenfajta kvantifikálási kísérletektől. Kutatásunkban elsősorban ezt az elemzési módot tekintettük irányadónak, ezért lentebb ezt részletesen ismertetjük. Ebben az esetben a kutatók az eseten belüli elemzés mellett tartanak ki, mondván, hogy az élettörténet, mint forrás elmélyült elemzésével, a szöveg korábban tárgyalt referencialitását mintegy közvetlenül munkára fogva juthatunk ismeretekhez a társadalomról, a történetek egymás mellé helyezése, a cselekvési stratégiák feltárása az, ami a megértést szolgálja, vagyis ezek a történetek önmagukban valóságok, amelyeket nem lehet összevonni, ez nem módszertanilag nehéz, hanem elméletileg lehetetlen. Az egyén megértésén keresztül juthatunk el a környezet, a társadalom, a struktúra megértéséhez, hiszen abból, ahogy az egyén cselekszik, ahogy cselekedeteit történetté fűzi és amilyen meghatározottságokat működtet a történetében, az maga a társadalommá összeálló többi cselekvő hatása.

A másik dimenzió szerint az elemzés irányulhat a szöveg tartalmára, illetve a formájára, ahogyan a klasszikus irodalomtudományban megkülönböztetik az elemzés két lehetséges irányát. A

¹⁹ EHMANN: Az egyén... 37. o.

szervezők a két dimenzió alapján négy kategóriát állítanak fel. A holisztikus, tartalomra irányuló és a formára irányuló elemzések az élettörténet egységének megőrzése mellett annak tartalmára illetve formai jegyeire (a cselekmény felépítésére, a struktúrára) koncentrálnak. Az előbbire a szervezők szerint a klasszikus példát a pszichológiai esettanulmányok, míg az utóbbira a cselekményelemzések (plot analysis) jelentik. A kategoriális elemzések szintén irányulhatnak a narratíva tartalmára, mint a klasszikus tartalomelemzés esetében. A fent említett szervezők jó része is a történetek kisebb egységeinek értelmes egymás mellé rendezésével igyekszik választ találni a kutatási kérdésekre. A kategoriális, formára irányuló elemzés az elbeszélés egyes, a kutatók szempontjából kitüntetett jelentőségű nyelvi vagy stiláris jellemzőit vizsgálja.

A szervezők szerint ezek a megközelítések különböző kutatási kérdésekhez megválaszolására alkalmasak, eltérő szövegtípusok vizsgálatához használhatóak és az így megvizsgálható minta nagysága is eltér.²⁰

A diszkurzív pszichológia elméleti forrásvidékén a hétköznapi nyelv filozófiáját, Austin beszédaktus-elméletét, Wittgensteint, az etnometodológiát és a diszkurzuselemzést találjuk. Egyik legfontosabb teoretikusa, az irányzat „alapító atyja” Rom Harré. Harré a pszichológiát úgy definiálja, hogy az „az aktív emberek tanulmányozása, legyenek akár egyedül, akár csoportban. Az embereké tehát, akik anyagi és szimbolikus eszközöket használnak arra, hogy különféle terveiket a helyesség lokális mércéinek megfelelő módon valósítsák meg.”²¹ Harré a diszkurzív fogalmát jelentősen kitérít a nyelvhasználaton túlra, mondván:

A „diskurzív” szót dolgozatomban meglehetősen tág, a gondolatok és érvek szóbeli megjelenítésének szokásos jelentésénél szélesebb értelemben használom, hogy alkalmas szóval jelöljem mindazokat a cselekvéseket, melyek intencionálisak, azaz önmagukon túlmutató eszközöket vesznek igénybe, s egyben normatív módon korlátozottak, azaz alárendelődnek a helyesség és helytelenség mércéinek.²²

Vagyis a „lélek” ebben a megközelítésben csak „meglehetősen tökéletlen elnevezése a privát módon végrehajtott diszkurzív cselekvéseknek”.

Harré az érzelmek és az emlékezet példáján mutatja be azt, hogy mit is ért szociális konstrukción az egyéni cselekvés értelmezésében, a lélektani vizsgálódás területein. Határozottan kiáll amellett, hogy mindent közösen hozunk létre, nincs privát módon végrehajtott diszkurzív cselekvés — azzal együtt, hogy Harré a behaviorista és az információfeldolgozási megközelítésekhez képest a cselekvő rehabilitációjáról beszél, felszínesen olvasva ez a megállapítás sem mutat éppen ebbe az irányba. Az egyéni cselekvőt a társas interakciók hálójának egyik csomópontjaként látatja, egy olyan szimbolikus térben, amelynek elemei adottnak tűnnek számára, annak ellenére, hogy cselekedeteivel maga is részt vesz azok fenntartásában, megerősítésében és formálásában.

A konstruktivista irányzatok másik fontos csoportját a társas elemet a narratívumokban, mint a diskurzívoknál valamelyest stabilabb, könnyebben megragadható, kevésbé tűnékeny jelenségekben véli vizsgálhatónak, a vizsgálat az élettörténetek felé fordul.²³ A narratív pszichológia talán még a diszkurzív irányzatnál is szorosabban kapcsolódik a 20. század második

²⁰ LIEBLICH et al.: *Narrative research...* 14. o.

²¹ HARRÉ, Rom: Érzelem és emlékezet. A második kognitív forradalom, *Replika*, (1997) 25. sz.

²² HARRÉ: Érzelem ...

²³ BODOR Péter (2002) Konstruktivizmus a pszichológiában. *BUKSZ*, 14. (2002) 1. sz. 69. o.

felének megváltozott intellektuális légköréhez, ahogy azt fentebb említettem. A narratívum szerepét általánosságban hangsúlyozó szerzők, mint Barthes, aki hangsúlyozta, hogy „[...] szinte végtelen változatosságában a narratívum jelen van minden korban, minden helyszínen, minden társadalomban”²⁴ nagy hatással voltak az egyébként is az útkeresés állapotában levő, a megújulás lehetőségeit kutató pszichológusokra.

A történetek megértésében és társadalomtudományi megismerés eszközeként való felhasználásában alapvető az a felismerés, hogy az emberek történetekben gondolkodnak, illetve minden emberi tudás elbeszélte természetű, csak történetek keretében tudjuk megérteni az absztrakt fogalmakat is.²⁵ László ehhez hozzáteszi, hogy

A narratívumot azonban nem csupán az eddig tárgyalt módon, tehát nem csupán a valóság és a jelentés szociális-kognitív kialakításának hordozójaként és anyagaként fogalmazhatjuk meg. A pszichológiában a narratív kutatások kiterjednek egyrészt magára az elbeszélés módjára, vagyis arra, hogy miképpen működnek a történetek, másrészt azokra a pszichológiailag értelmezett formákra és funkciókra is, amelyek a narratívumoknak az ember életében betöltött szerepéből levezethetők.²⁶

A történetek olyan szövegek, amelyek saját magukon kívüli események halmazáról referálnak,²⁷ vagyis a valóság valamely képét tartalmazzák. Bár nem explicit módon, ahogy a filozófia teszi, de magyarázzák a világot, kétértelmű és rejtett módon, de tartalmazznak egy, az elbeszélő számára elfogadható világméretet, amelyet a befogadó megért, beépít és továbbír. A történetek megalkotása és befogadása során sincs szó arról, hogy valamely objektíven létező valósággal vethetnénk össze az elbeszélést: a valóság a tények, események és szereplők változatosságával olyan építőelemek végtelen számát kínálja, amelyből számtalan valóságos történetet lehet felépíteni, amelyek közül egyes kiemelt (széles körben érvényesülő) magyarázó ereje egyrészt belső koherenciájukból, másrészt más történetekkel való összekapcsolódásukból és abból fakad, hogy a világertelmezés elfogadott elemeivel, szimbólumkészletével, metaforáival értelmesnek tűnő módon, gyakorlattan élnek. Ugyanakkor a szöveg mindig többértelmű, és az alternatív olvasatok közül azt fogadjuk el, amely a fenti feltételeknek megfelel, vagyis értelmes.

A narratívumok tanulságos, jó történetekké a bonyodalom által válnak, ami jelentős mértékben elmélyíti a referencialitásukat. A hétköznapi események értelmezésében ennél egyszerűbb struktúrát fedezhetünk fel, a narratív kánonok, vagyis az események, cselekvések szokott egymásutánosságát rögzítő forgatókönyvek felidézésére vagyunk hajlamosak. Az élettörténet, vagy a történelem csomópontjai azok az időszakok, amelyek az események e békés és unalmas folyását megzavarva, alternatívákat nyitnak, választásra kényszerítenek vagy traumatizáló módon új vágányra állítanak.

Kérdés, hogy a narratív pszichológia megállapításai mit mondanak a szociológus számára. A narratív pszichológia jelentősége éppen abban áll, hogy a szociológia tárgyának, a társadalmasodás, struktúra és cselekvő viszonyának kérdéseit nem érthetjük meg az egyén megértése nélkül, vagyis a szociológus mindenképpen rászorul(na) a pszichológia eredményeire.

²⁴ idézi LÁSZLÓ: *A történetek...* 94. o.

²⁵ SCHANK, Roger C.–ABELSON, Robert P.: Knowledge and memory. The real story, In WYER, Robert S. Jr. (szerk.) *Knowledge and memory. The real story.* Hillsdale: Erlbaum, 1995. 1–85. o.

²⁶ LÁSZLÓ: *A történetek...* 98. o.

²⁷ LÁSZLÓ: *A történetek...* 100. o.

Tulajdonképpen a pszichológia bármely irányzata, a pszichoanalízis, behaviorizmus, kognitív pszichológia összekapcsolódhat egy társadalomelméleti elemzési kerettel, a szociológiai elméletalkotás beemelheti, átveheti, értelmezheti ezek kutatási eredményeit, ahogy ezt meg is teszi. Ugyanakkor a nézőpontok közelebb állnak egymáshoz a pszichológia szociális konstruktivista irányzatainak képviselői és a szociológusok esetében: ebben a körben a pszichológia maga nyit az egyéni viselkedés társas dimenziói felé, így nem csupán átvétel, hanem párbeszéd valósul meg a tudományterületek között.

Az identitás és narratíva viszonya elemzésének kiindulópontja az egyén azonosságélményének mélyebb megértésében gyökerezik. Már korábban említettük Ricoeur megkülönböztetését, aki a latin *idem* és *ipse* kifejezések kapcsán különbözteti meg az „ugyanazság” és az „önmagaság” élményét.²⁸ Az ugyanazság a külsődleges jegyek azonosságán alapul, míg az önmagaság „belső élményekből keletkezik, amelyeket, lényegükénél fogva nyelvileg nem tudunk megragadni”.²⁹ Az önmagaság élménye szorosan kapcsolódik a narratív önazonossághoz, vagyis ahhoz, hogy az életünket képesek vagyunk értelmes, egybefüggő történetként megfogalmazni a jelenben. Önmagaságunk élménye folyamatos újratereztési „munka” eredménye.

Az egyén életében időről időre szükségessé válik az, hogy újrafogalmazza élettörténetét. A narratív identitás koncepciójának megértésében a sors és a sorseseemény Tengelyi Lászlótól származó fogalma központi jelentőségű. A „sors” kifejezés „az életnek olyan rejtett egyöntetűséget tulajdonít, amelyre magunk is döbbenettel eszmélünk rá” és az idő csak sorssá szövődve beszélhető el. Ugyanakkor az élettörténet fogalma eredendően kétértelmű: magában rejti a megélt életvalóságot, és annak elbeszélhető történetét is.³⁰ A narratív identitás elmélete az utóbbira helyezi a hangsúlyt.

Ebben a megközelítésben azonban az élettörténet mögötti megélt életvalóság, sors szerepe bizonytalan, nem derül ki, hogy önmagaságunk épségének megőrzése milyen összefüggésben van sorsunkkal, avagy a megélt étellel. Tengelyi álláspontja szerint az élettörténet értelemképződési folyamatai egészen sajátosak, és azokhoz a pillanatokhoz, eseményekhez kötődnek, amikor önmeghasonlás következik be, amikor a történetünk szövedéke felhasad, és újra értelmet kell adnunk élményeinknek. Ezt nevezi Tengelyi sorseseeménynek, és azt állítja, hogy az élettörténetben értelemképződési folyamataiban ezek a válságok a meghatározóak. Így lehetőség nyílik a megélt és az elbeszélte élettörténet összekapcsolására. Ezekben a pillanatokban „a mélyből kiúzen a szelf”.³¹ Ha a szelf integrálatlan, a jelentésadás sikertelen lehet: „elbeszélte

²⁸ A Ricoeur-i terminológia magyarra fordításával kapcsolatban nem egyértelmű, hogy önmagaságról (ld. RICOEUR, Paul: Az én és az elbeszélte azonosság. In: RICOEUR, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris, 1999. 373–413. o.) vagy önmagaságról érdemes-e inkább beszélnünk. Ebben a tanulmányban az önmagaság kifejezést használjuk (vö.: TENGELYI László: *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest: Atlantisz, 1998. és VAJDA-KOVÁCS: *Élettörténet-kutatás...* 356. o.).

²⁹ VAJDA-KOVÁCS: *Élettörténet-kutatás...* 356. o.

³⁰ TENGELYI: *Élettörténet* ... 15. o.

³¹ VAJDA-KOVÁCS: *Élettörténet-kutatás...* 354. o.

élettörténetünk legfeljebb csak életeseményeink kaleidoszkópjában összerázott színes üvegdarabkák kusza vagy játékos halmaza, de nem áll össze magától értetődő azonossággá”.³²

A modernitásban az identitás a korábbi korszakokhoz képest új árnyalatokat vett fel. Jellemzővé vált, hogy identitásunkat *egyediségként* fogjuk fel, vagyis már nem kizárólag egy közösség tagjaként értelmezzük magunkat. Csoporttagságaink továbbra is meghatározóak, ám az identitással szemben az egyediség követelménye mindenképpen megjelenik, még ha ez csalóka is:

A személyiség társadalmi szemléletű lélektana személyes-csoportos kapcsolatok hatásrendszerét tekinti az egyéni értelem, az érzelmi harmónia, a morális karakter és a szituatív viselkedési rutinok előhívójának, mozgatójának, alapjának. Nem ok nélkül úgy is szemlélhetjük az egyént, mint társadalomba és kultúrába ágyazott, csoportok metszetében álló és ezek dinamizmusának kitett önállóan alkotóelemet, amelynek legfeljebb hamis öntudata sugallja, hogy merőben egyediként élje meg személyes és társas tapasztalatait.³³

Másik, még később hozzátapadt, fontos jellemzője az identitásfogalmunknak, hogy a korábbi korszakoktól eltérően a kései modernitásban a *reflektáltság*, és ezzel együtt a lezáratlanság, rugalmasság, a *megmerevedés elkerülése* válik céllá.³⁴ Nyitottak vagyunk és maradunk arra a lehetőségre, hogy az identitásunkat folyamatos munkával aktualizáljuk, újraépítsük a magunkról alkotott képet. Ehhez járulnak az elismerésért folytatott küzdelmek (identitáspolitikák), amelyek célja az így kialakított önazonosság környezet általi megfelelő értékelésének elérése.³⁵ Ehhez képest nyomasztóan szűklátókörű az, ahogyan a kortárs szociológia kezeli az identitást, mint kutatási tárgyat, statikus és merev tulajdonsághalmazként, olyan vonások együtteseként, amelyeket az egyén választ magának, „mintha önazonosságunk csupán cserélhető, le- és fölvehető holmi volna”.³⁶ Hozzátehetjük, hogy ez az identitás jog általi kezelésére, szabályozására még inkább igaz, erről részletesen a Sérülékeny identitások és jogtudat c. fejezetben lesz szó.

³² VAJDA–KOVÁCS: Élettörténet-kutatás... 354. o. Annak, hogy képesek vagyunk-e életünket egységes narratívába rendezni, óriási a tétje számunkra. Ezzel függ össze az, amit a narratív interjú *terápiás hatásának* nevezhetünk. A narratív pszichológia szemléletével is egybevág az a gondolat, hogy a terápia lényege az élettörténet szakadásainak helyreállítása. Ehhez számos fentebb kifejtett gondolat kapcsolódik, amelyeket itt nem ismétel meg, csupán felhívom a figyelmet arra, hogy az interjúk helyzet, amely az egyént élete elbeszélésére hívja fel, önmagában rendelkezhet – egyes esetekben – gyógyító hatással, ha az értelemadási folyamat sikerét elősegíti, ehhez ld. különösen VAJDA Júlia: A terápiás hatás mint melléktermék. *Thalassa*, (2006) 17. sz., 123–136. o.

³³ HUNYADY György – HAMILTON, David – Lan Anh, Nguyen Luu (szerk.): *A csoportok percepciója*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999. 9. o.

³⁴ VAJDA–KOVÁCS: Élettörténet-kutatás... 355. o.

³⁵ Az elismerés fogalmának és jelentőségének számottevő irodalma van. Az a tétel, hogy az elismerés központi jelentőségű az egyén integritása, önbecsülése, énképe, jólléte, vagyis, összefoglalva: identitása szempontjából, Hegelre éppúgy visszavezethető, mint a skót felvilágosodás szerzőire, de a szimbolikus interakcionizmus fogalomrendszerébe is jól illeszkedő, bevett tézis. Az identitás és elismerés összefüggései a kortárs társadalomelméletben Axel Honneth munkáiban válnak központi jelentőségű gondolattá (ld. pl. HONNETH, Axel: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalom-elmélet köréből*, Pécs: Jelenkor, 1997). Ld. még FRASER, Nancy: Az újraelosztástól az elismerésig? Az igazságosság dilemmái a poszt-szocializmus korában. In: KENDE Anna-VAJDA Róza (szerk.): *Rasszizmus a tudományban*. Budapest: Napvilág, 2008, 337–387. o. és TAYLOR, Charles: Az elismerés politikája. In: FEISCHMIDT Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris; Láthatatlan Kollégium, 1997.

³⁶ VAJDA–KOVÁCS: Élettörténet-kutatás... 356. o.

A ricoueur-i értelemben vett, mérhető, megfogalmazható és megszámlálható ugyanazságtól elszakadni képtelen szemlélettel szemben olyan tudományos megismerésre érdemes törekedni, amely az egyén önmagaságát képes megragadni, ha a célunk a megismerés és megértés.

Az oevermanni objektív hermeneutikán alapuló és Schütze, majd Rosenthal által kidolgozott narratív élettörténeti interjúkat készítő, és az abban nyert szöveg hermeneutikai esetrekonstrukciójával dolgozó módszer alapgondolata, hogy ha olyan interjút készítünk, melyben az életrajzi elbeszélő maga alakíthatja saját élettörténetének elbeszélését, akkor a keletkező szöveg egyszerre hordozza a felidézett múlt emlékeit és a jelen perspektíváját is.³⁷

A kutatásunk legfontosabb módszertani előzménye az élettörténet interjú technikával való kutatásának azon változata, amelyet Gabriele Rosenthal dolgozott ki,³⁸ és Magyarországon Vajda Júlia és Kovács Éva fejlesztettek tovább.³⁹ A kutatásban felhasznált interjú elkészítése során ezeket a módszertani szabályokat vettük alapul, és bár az interjú feldolgozása során nem kizárólag ezt a holisztikus, a tartalmi és formai jegyeket egyaránt elemző módszert követtük, hanem a témáknak megfelelő kategoriális tartalmi elemzést is végeztünk, az interjúszövegek értelmezése során is ez a módszer jelentette a kiindulópontot. Ezért ezt az alábbiakban részletesebben is bemutatjuk.

Az interpretatív kutatások módszereinek megválasztásakor fontos szempont az, hogy olyan adatgyűjtési formát válasszunk, amely alkalmas arra, hogy a cselekvők értelmezéseit minél torzításmentesebben közvetítse. Ezért lehet az, hogy a dokumentumelemzés, mint nem beavatkozó módszer az élettörténetek megismerésének egyik legfontosabb forrása. A megfigyelés és az interjúkészítés során felvetődik az a kérdés, hogy az adatgyűjtés során hogyan kontrolláljuk a kutató személyiségének, kérdésfeltevésének hatását. Az interjú, bármilyen módszertani előírások szerint készül is, mindenképpen beavatkozó módszer, két ember interakciójának terméke. Ezzel kapcsolatban különösen fontosnak tartjuk az alábbi meglátást:

Az interjú helyzet felhívás az élettörténeti narratív megmutatására, a vallomásra, az önmagunkkal és a Másikkal való találkozásra. Az élettörténetet elbeszélő Én, miközben arra tesz kísérletet, hogy élettörténete eseményeit a saját létélményét hordozó egységes történetként mutassa meg, önmaga és a Másik elvárásai között egyensúlyoz. A Másik elvárásait azonban nem ismeri. Különösen akkor nem, ha az – mint az interjú helyzet esetében –, amennyire csak módjában áll, rejtőzködik.⁴⁰

Erre a módszertani problémára ebben a megközelítésben az a válasz, hogy az interjúkészítő lehetőség szerint háttérbe húzódik: nem tesz fel saját kérdéseket, nem értelmezi az interjúhelyzetben az elhangzottakat és az eseményeket, vissztükrözi azt, amit az interjúalany elmond. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az interjúer személyének és az interjú körülményeinek hatását, mégis, más interjú technikákhoz képest képesek lehetünk a cselekvőt, az interjú alanyát előtérbe helyezni. A hagyományos nem beavatkozó technikákhoz képest ez lehetővé teszi azt, hogy a kutatói érdeklődésünket fókuszba állítva gyűjtsünk adatokat, ám a lehető legnagyobb

³⁷ VAJDA–KOVÁCS: Élettörténet-kutatás... 362. o.

³⁸ Id. ROSENTHAL, Gabriele: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte*. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen, Frankfurt a. M.: Campus, 1995.

³⁹ Id. például KOVÁCS Éva–VAJDA Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Budapest: Múlt és Jövő, 2002.

⁴⁰ VAJDA–KOVÁCS: Élettörténet-kutatás... 360. o.

mértékben az interjúalanyra bízta azt, hogy a témát értelmezze és saját élettörténete kontextusában bemutassa.

Ennek az interjú technikának a lényege az, hogy a kutatás tárgyának ismertetése után az életrajzi elbeszélőt arra kérjük, hogy beszélje el az élete történetét, és azt kívánja az interjúertől, hogy „azután, hogy megépítette az interjú helyzetet, felkérte alanyát története adott szempont szerinti elbeszélésére, tökéletesen vonuljon vissza”.⁴¹ A tökéletes visszavonulás értő és odafigyelő hallgatást jelent, miközben az interjúer az elbeszélő történet megformálását, strukturálását, az információk kiválogatását az elbeszélőre bízta.

Ha az életrajzi elbeszélést olyan társadalmi konstrukciónak fogjuk fel, amely egyszerre foglalja magában a társadalmi valóságot és az alany élményvilágát, azzal a kérdéssel kell szembenéznünk: miképpen rekonstruálhatunk egy olyan társadalmi struktúrát, amely az élettörténeti tapasztalatok és a társadalmilag meghatározott sémák interakciója során újra és újra megfogalmazást nyer, és eközben meg is változik.⁴²

Rosenthal határozottan kiáll amellett, hogy az élettörténet nem forrás a fenti értelemben, hanem önálló társadalmi konstrukció és kutatási tárgy, amelyben, a fent már többször körbeírt módon egyszerre jelenik meg az alany élményvilága és a társadalmi valóság. Ha a fentieket elfogadjuk, egyértelmű, hogy a narratív interjú nyomán előálló szöveg olyan korpusz, amelyet nem törhetünk darabokra, és rakhatunk össze a faktoranalízishez hasonló logika alapján „nyalábokba”, ahogy azt egyes, fent említett szerzők javasolják és teszik.

Rosenthal megkülönbözteti a *life history* és a *life story* fogalmát, előbbi alatt a megélt, utóbbi alatt az elbeszélő életét értve. Az elemzés fő kérdése az, hogy a szöveg alapján hogyan rekonstruálhatjuk az egyiket és a másikat és mit nyerhetünk ezekből, illetve ezek egymásra vetítéséből, összevetéséből. A módszer első lépése az életrajzi elemek kiválogatása és értelmezése a történeti háttér kontextusában (mindazok alapján ami a történelem narratív felfogása kapcsán már szerepel fentebb, és ami a vonatkozó irodalomból kiolvasható, ez a félmondat meglehetősen sok kérdést vet fel, erre lentebb még visszatérek). A genetikus elemzés e fázisát a tematikus mezőelemzés követi, vagyis annak vizsgálata, hogy az elbeszélés hogyan épül fel, melyek a fő témák, ezek milyen sorrendben, terjedelemben bukkannak fel, hogyan kapcsolódnak össze.⁴³

Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy a meghatározott tematikus középpont körül kibomló élettörténet az életrajzi tapasztalatok olyan általános konstrukcióján alapul, amely a múltbeli interakció epizódjaiból és a jövőbeli elvárásokból sűrűsödik össze s amely egyúttal az életrajzi elbeszélő jelenlegi helyzetének is terméke. Ez az átfogó életrajzi konstrukció, a múltnak és jövőnek a megélt jelenben lecsapódott sűrűtménye határozza meg azokat az elveket, amelyek az elbeszélőt irányítják az interjú során előadott történetek kiválasztásában.⁴⁴

⁴¹ VAJDA: A terápiás ... 124. o.

⁴² ROSENTHAL: *Erlebte* ... idézi KOVÁCS: A narratív ... 3. o.

⁴³ Lehetséges elemzési szempontok: Narratívát formál-e az életrajzi elbeszélő? Mennyiben igazodik az interjúer relevanciarendszeréhez? Milyen tematikus mezőbe ágyazódik a szekvencia? Miért használja épp az adott szövegfajtát az élmény rekonstrukciójára? Milyen témák kerülnek sorra és melyek maradnak ki? Mennyire hangsúlyosak az egyes témák és miért?

⁴⁴ ROSENTHAL: *Erlebte* ... kéziratos fordítás, ill. idézi VAJDA–KOVÁCS: Élettörténet-kutatás... 362. o.

A tematikus mezőelemzés eredményeképpen rekonstruálhatjuk az alany által létrehozott élettörténetet, a konstrukciós folyamat meghatározó elemeire vonatkozó hipotéziseinket pedig a szövegben a tematikus mezőelemzés alapján kiemelkedő jelentőségű szakaszok mikroelemzésével ellenőrizhetjük. Ezt követően az életút és az élettörténet összehasonlítása következik. Az interjú eredményeképpen létrejött szöveg elemzése során az elbeszélő által elmondott eseményeket számba veszi, „majd felvázolja a további életpálya elképzelhető horizontját”.⁴⁵ Az elemzés során minden esemény új hermeneutikai kört indít el, a lehetőségek feltároló horizontját összevetve a ténylegesen megvalósult eseményekkel. Ebben áll a megélt élettörténet megértése. Az elbeszélő élettörténet, mint a jelen nézőpontjából az elbeszélő által létrehozott konstrukció megértése hasonló módon történik, ám nem a kronologikus sorrendben egymást követő eseményekhez, hanem a „témák és elbeszélési módok váltakozása mentén felbontott elbeszélés-szekvenciákhoz”⁴⁶ igazodva. Az így feltároló megélt és elbeszélő élettörténet összevetése során a szöveg kritikus részeinek (kulcs-események) mikroelemzésével egészül ki.

Ettől az eredeti, rosenthali felfogástól eltér a megélt élettörténet *tanúságtételként* való felfogása, amelyet Vajda Júlia és Kovács Éva javasolnak.⁴⁷ Ez a felfogás a kutatás egészében következetesen érvényre juttatja azt a gondolatot, hogy nem beszélhetünk olyan „objektív valóságról”, amelynek a megismerésére a kutatónak törekednie kell, illetve figyelembe veszi azt, hogy a megélt élettörténet rekonstrukciójának anyagát is az elbeszélő adja, a megélt élettörténet éppolyan konstrukció, mint az elbeszélő. Ezen a különbségen túl, illetve ehhez kapcsolódóan fontos kiemelni, hogy a rosenthali koncepció Gestalt-pszichológiai alapokra épül, míg Vajda inkább a pszichoanalitikus szemlélettel tartja összekapcsolhatónak a módszert, mivel az interjú elemzése során tudattalan tartalmak feltárására (is) sor kerül.⁴⁸

A fentiek alapján látható, hogy a narratív interjúkat számos módon fel lehet dolgozni, de küzdelmes és kétes kimenetelű vállalkozás arra törekedni, hogy azokból valamiféle „objektív társadalmi valóságra” vonatkozó következtetéseket adjunk közre. A kvalitatív módszerekkel kapcsolatos fenntartások a tudományosságra vonatkozó elképzelésekből fakadnak, esetünkben a történetekkel szembeni régi és nagy tekintélyekre támaszkodó bizalmatlanságból. „Ez az ellenérzés persze nem új keletű. Már Platón (Az állam, 7. könyv) sem becsülte sokra a történeteket. Úgy vélte hogy a történetek a művészetek más formáihoz hasonlóan pusztán az anyagi világ utánezatai, az anyagi világ pedig egy magasabb rendű valóság utánezata. A történetek tehát az utánezatok utánezatai.”⁴⁹ A narratív életútinterjú, akár kutatási módszerként, akár történeti forrásként tekintünk rá, szigorú módszertannal létrehozott és elemzett szöveg, amely álláspontunk szerint a tudományos megismerésnek a kvantifikációra törekvő módszereknél lényegesen jobb szolgálója.⁵⁰

⁴⁵ VAJDA–KOVÁCS: Élettörténet-kutatás... 363. o.

⁴⁶ VAJDA–KOVÁCS: Élettörténet-kutatás... 363. o.

⁴⁷ VAJDA–KOVÁCS: Élettörténet-kutatás... 364. o.

⁴⁸ VAJDA: A terápiás ... 124. o.

⁴⁹ LÁSZLÓ: *A történetek*... 24. o.

⁵⁰ Megjegyzendő, hogy ennek ellenére a narratív interjú itt bemutatott technikáját “sok kimondatlan ellenérzés övezi” (VAJDA: A terápiás ... 123. o.), még a kvalitatív módszereket általában illető kritikákhoz képest is. Ennek a más kvalitatív módszerekhez képest sajátos okát Vajda a módszer pszichológiaihoz hasonló működésében találja meg. A hasonlatosság abban áll, hogy „ha sikerül valóban be nem avatkozva – tökéletes hallgatóságként, aki figyel, de megjegyzésekkel nem zavarog – jelen lennünk, megkérdezetteink sokszor egy-két perc alatt megnyílnak, s olyan mélységben mesélik el történeteiket, amilyen mélységben a hétköznapiakban nem, csak a terápiában szokás” (VAJDA: A terápiás ... 124. o.). Ez pedig visszaszerezéseket vált ki a módszerrel szemben.

A kutatás módszertana és menete

A *Jogi érvek hétköznapi használata* c. kutatásban, a fent részletesen bemutatott módszertani előírásoknak megfelelő narratív élettörténet-interjúkat készítettünk. Arra tettünk kísérletet, hogy az identitás és narratíva viszonyának elemzésén keresztül mutassuk be a jog működését a hétköznapiakban.

A kutatást 2013-ban kezdtük el tervezni. A 2014-ben benyújtott pályázatunkat az OTKA támogatta.⁵¹ Az első kutatóév tavaszán a leendő interjúerek képzése zajlott. Az interjúkészítés több hullámban, a 2014/15 tanévben zajlott.

A kutatásba bevontuk az ELTE Jog- és Társadalomelméleti Tanszékének PhD hallgatóit, és a Jogszociológiai Tudományos Diákkör tagjait, illetve más hallgatókat is. A hallgatók módszertani képzésére 2014 tavaszán, egy egyetemi kurzus keretében került sor. A felkészítést Vajda Júlia tartotta. A képzés során az interjú elkészítésére és elemzésére fókuszáltunk.

A kutatásban használt interjúkat végül öt interjúer (három, a képzésben részt vevő hallgatói interjúer, illetve egy doktorandusz és egy főállású kutató) készítette el. Összesen 39 interjú készült, 2014 ősze és 2015 ősze között. Ebben az időszakban az interjúerek megvitatták a tapasztalatokat egymással és a kutatás többi résztvevőjével. Ezek a megbeszélések alkalmat adtak a felmerülő technikai nehézségek kezelésére, de arra is, hogy az interjúerek a tartalmi problémáikat megvitassák, illetve, hogy megbeszéljük azokat az interjúkat, amelyek a szokásosnál megterhelőbbek voltak az interjúerek számára.

Az interjúk változó hosszúságúak (a legrövidebb interjúnk 24 perces, a leghosszabb 18 óra 36 perc hosszú). Az interjúerek általában egy vagy két alkalommal találkoztak az interjúalanyokkal, a hosszabb interjú elkészítése három-négy, vagy akár hat találkozást is igényelt. Összesen kb. 150 órányi hangfelvételt rögzítettünk. A kutatás során készült interjúk döntő többségét bevontuk az elemzésbe. A legépebb interjúszövegek kb. 1500 oldal terjedelműek.

Az interjúalanyokat több csatornán keresztül kerestük meg. Internetes felületeken, levelezőlistákon felhívást tettük közzé több alkalommal.⁵² Emellett személyesen is megkerestünk interjúalanyokat, illetve a felhívást eljuttattuk több budapesti középiskolába. Ez utóbbi megkeresésünk azonban sikertelen volt.

A jelentkezőket elosztottuk az interjúerek között. Egy-egy interjúalannal mindvégig egy interjúer tartotta a kapcsolatot, és ő készítette el az interjút.

Az első, jellemzően telefonos kapcsolatfelvételkor részletesebben tájékoztattuk az interjúalanyokat a módszer sajátosságairól. Feltételeztük, hogy arra számítanak, elsősorban mi fogunk kérdéseket feltenni, így fontos volt a számunkra, hogy felkészítsük őket arra, hogy nem ez

⁵¹ *Jogi érvek hétköznapi használata*, K109439.

⁵² A felhívás szövege:

FELHÍVÁS jogtudatkutatásban való részvételre*

Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, a Jog- és Társadalomelméleti Tanszéken folyó *Jogi érvek hétköznapi használata* c. jogtudatkutatóhoz keresünk interjúalanyokat. A kutatás az életútinterjú módszerével dolgozik. Mind az interjú helyszíne, mind az időpontja tekintetében a jelentkezőhöz igazodunk, de helyszínként az egyetemen is tudunk nyugodt környezetet biztosítani. Jelentkezni vagy további információt kérni dr. Kiss Valériától, a kiss.valeria@ajk.elte.hu címen lehet.

*A felhívás az ELTE ÁJK Jog- és Társadalomelméleti Tanszékén folyó, K109439. számú, az OTKA által támogatott alapkutatáshoz kapcsolódik.

lesz a meghatározó. Az interjú várható hossza érthető módon erősen befolyásolta a részvételi hajlandóságot. Ezzel kapcsolatosan arról tájékoztattuk az interjúalanyokat, hogy az élettörténet-interjú elkészítése általában néhány órát vesz igénybe, de ez teljesen rajtuk múlik, az interjú addig tart, amíg van kedvük mesélni az életükről. A kutatás elméleti háttéréről, a kutatási kérdésekről igyekeztünk minél kevesebbet közölni az interjúalanyokkal, a fókusz (Hogyan jelenik meg a jog a hétköznapiakban?) ismertetésére szorítkoztunk, annak érdekében, hogy ne befolyásoljuk őket abban, ahogyan elmesélik az élettörténetüket, és abban a jog szerepét. Nem beszéltünk jogterületekről, sem sajátos jogi problémákról, amelyek küldönösképpen érdekelnének minket. A célunk az volt, hogy az interjúalanyok minél szabadabban határozzák meg a jog fogalmát, és mutassák be a saját értelmezésük szerinti jog szerepét az életükben.

Az interjú az interjúalanyok otthonában készültek, ha ők ebbe beleegyeztek. Ha ez nem volt lehetséges, az egyetemen, illetve más, semleges helyszínen készültek, nyilvános helyen, a módszer természete miatt egyetlen esetben sem interjúztunk. Az interjú fókusza a jog megjelenése volt a hétköznapiakban: az interjú elején, a technikai részletek tisztázása és a rögzítéshez és a kutatásban való felhasználáshoz való hozzájárulás kérése után elmondtuk az interjúalanyoknak, hogy a kutatás arról szól, hogyan jelenik meg a jog a hétköznapiakban. Ezt követően arra kértük őket, meséljék el az élettörténetüket. Ezután az interjúereket az elbeszélés ki nem fejtett elemeire kérdezték vissza, az interjúalanyt saját szavainak visszatükrözésével arra kértük, meséljen még az említett eseményről, személyről. A visszakerdezés során időnként arra is kértük az interjúalanyokat, mondjanak példát, vagy meséljenek el egy kapcsolódó történetet. Nem tettünk fel értelmező kérdéseket, és nem tettünk megállapításokat az elhangzottakkal kapcsolatban.

Az interjú végén, ha az interjúalany nem érintette ezeket a témákat, vagy nem merítette ki, két további kérdést tettünk fel. Egyrészt megkérdeztük, előfordult-e vele, hogy ő hozta működésbe a jogot, másrészt megkérdeztük azt, hogy előfordult-e az, hogy vele szemben alkalmazták a jogot. Ezekre a kérdésekre akkor volt szükségünk, ha a kutatás fókusza ellenére nem meséltek az interjúalanyaink olyan történeteket, amelyek szerintük a jogrendszer valamely eleméhez kapcsolódtak.

Az elemzés során elkészült interjú szó szerinti, központozás nélkül legépelte változatait használtuk. Az átírási jeleket az alábbi táblázat tartalmazza, ezeket az elemzések során idézett interjúrészletekben is megtartottuk.

Jel	Tartalma
*	rövid szünet
(10)	szünet hossza mp-ben,
-	9 másodpercnél rövidebb szünet esetén fél másodpercenként 1 db
((nevetve)) ((szomorkodva))	a szalagról hallható metakommunikatív jelzés / a kommentált szövegrész kezdeténél kell jelölni amire pl. ((nevetve)) vonatkozik
szó	hangsúlyosan, hangosan mondott szöveg kiemelése
szó:	elhúzva ejtett szó esetén a szó után „:”
szó-	félbeszakadó szöveg
>szó<	halkan ejtett szó

(...)	a leírásból valami kimarad, mert nem érthető, kb. a szöveghosszal arányos terjedelemben
(szó)	bizonytalanul érthető szöveg jelölése
szó=szó	a szokásosnál gyorsabb összekapcsolás

A gépelés során igyekeztünk minél többet megőrizni az élő beszéd jellegzetességeiből, a leiratok tartalmazzák a hangsúly, intonáció változásait és a lehetőségekhez képest a metakommunikatív jelzéseket is, a fenti átírási szabályok szerint. Emellett, ha szükséges volt, az eredeti hanganyagokat is használtuk.

Az kötetben található élettörténet-elemzések a fent bemutatott módon készültek. Az elemzés során rekonstruáltuk a biográfiai adatokat, és az ebből kirajzolódó élettörténetet értelmeztük. Ezt a szöveg, az elbeszélés elemzésével (szekvenciális elemzés) vetettük össze. Azokat a részeket, amelyek a történet kulcsfontosságú mozzanatainak tűnnek a fentiek alapján, finomelemzéssel vizsgáltuk. A kötetben a *Jogi érvek hétköznapi használata* c. kutatáshoz kapcsolódóan két ilyen horizontális elemzést mutatunk be (Történelmi kontextus és jogtudat, valamint Sérülékeny identitások és jogtudat c. fejezetek).

Az elemzési folyamat során az abban résztvevő három kutató minden interjút elolvasott. Ebben az időszakban heti rendszerességgel tartottunk kutatási megbeszéléseket. 2016 őszétől 2017 kora tavaszáig tartott az interjúk feldolgozása, ennek a folyamatnak a végén választottuk ki azokat az interjúkat, amelyeket bevontunk a holisztikus elemzésbe.

Emellett a *Jogi érvek hétköznapi használata* c. kutatásban készült élettörténet-interjúk korábban bemutatott kategoriális elemzését is hasznosnak tartottuk, ezeket horizontális elemzési szempontok szerint végeztük el. Ennek eredményeit a kötetben található horizontális elemzések tartalmazzák. Az interjúkat elolvasásakor és közös feldolgozása során, két, előzetesen megállapított szempont szerint vizsgáltuk a szövegeket. Egyrészt kiemeltük azokat a szövegrészeket az élettörténetekből, ahol az interjúalany egyértelműen utalt a kutatás fókuszára (hogyan jelenik meg a jog a hétköznapi életben). Ilyen utalásnak tekintettük az olyan célzásokat, kiszólásokat, amikor az interjúalany kifejezetten említette a jog vagy a jogtudat szót, de azokat az eseteket is, amikor reflektált arra, hogy valamely cselekedete jogszerűtlen volt.

A másik szempontunk az volt, hogy melyek azok a történetek, amelyek kutatói szemmel nézve jogi relevanciával bírhatnak, de az interjúalany nem emelte ki a történetek ezen oldalát, nem reflektált a jogi vonatkozásokra, nem a jogos-jogszerűtlen dimenzióban értelmezte a történeteket. Emellett figyelembe vettük azt is, hogy mikor jelenik meg az igazságosságra, méltányosságra való hivatkozás az elbeszélésekben.

Ezek a dimenziók azért voltak fontosak a számunkra, mert segítettek vázlatosan feltérképezni egy-egy interjúalany joghoz való viszonyát, azt, hogy mennyire van tudatában az élettörténete fontos elemei, fordulópontjai jogi vonatkozásainak, fontosnak tartja-e ezt. Ennek összevetése a másik dimenzióval, vagyis azzal, hogy mely történeteknek lehetett volna a jogi dimenzióját kiemelni, segített minket abban, hogy képet kapjunk arról, milyen jogterületek, hogyan jelennek meg az élettörténetekben. Ennek az összevetésnek különösen fontos szerepe volt a jog közeli és távoli helyeinek azonosításában, annak elemzésében, hogy milyen életviszonyok, konfliktusok kapcsán emelik ki az interjúalanyaink a jogi vonatkozásokat, és hol maradnak el ezek jellemzően, illetve, hogy mely területei azok jognak, amelyek távoliak, ritkán illetve kevés interjúalany élettörténetében jelennek meg, és melyek azok a pontok, ahol sűrűek a jogrendszerrel való

hétköznapi találkozások. az A kategóriális elemzés során kristályosodtak ki a tematikus fejezetek témái.

Ez alapján választottuk ki azokat az interjúkat, amelyek elemzésére végül sor került. Az elemzés során az interjúkat, interjúrészleteket anonimizáltuk. Az interjúalanyokat az interjú elkészítése előtt tájékoztattuk arról, hogy az eredmények publikálása során a személyükre utaló adatokat, élettörténetük eseményeit, helyszíneit, szereplőinek nevét megváltoztatjuk majd, hogy a történetek elbeszélője harmadik személy számára ne legyen felismerhető. A tematikus elemzések a joghasználat, a jog hétköznapi működése azon dimenzióira koncentrálnak, amelyek az átfogó elemzés során rajzolódtak ki. Ugyanakkor az elkészült interjúk rendkívül gazdag empirikus anyagot alkotnak, amely további elemzési lehetőségeket is tartogat.